

piriske undersøgelser, mens Lars Chabbonier og Peter Meyer understreger, at det fornyede fokus på levet religion også må have indflydelse på den teologiske uddannelse.

Bogens styrke ligger først og fremmest i de kapitler, som med konkrete cases viser frugtbarheden i mødet mellem traditionel teologi og empirisk religionsforskning. Det gælder særligt artiklerne af Winkle, Fechter/Mulia og Müller, fordi disse bidrag viser, hvordan den teologiske refleksion udfordres og bringes videre ved hjælp af teologisk arbejde, der undersøger medlemmernes religiøse udtryk i og for sig selv. I tråd med dette er bogens primære udfordring, at artiklerne i langt overvejende grad er af mere principiel og historisk karakter. De forklarer den empiriske religionsforskningens historiske baggrund og cementerer det tyske praktisk-teologiske fokus på levet religion, men det forbliver principielt og viser ikke direkte, hvorfor det er værd at integrere nye metoder og analyseformer i den teologiske forskning og uddannelse.

Den empiriske religionsforskning er del af den empiriske vending, som har gennemstrømmet humanvidenskaberne siden 1970'erne og er dermed en naturlig videreudvikling af teologiens tradition for at inddrage nye humanvidenskabelige metoder. Her har både kvalitative og kvantitative metoder og deres indbyrdes integration afgørende betydning for at fastholde teologi som metodisk "up-to-date". Efter bogen at dømme er de eksperimentelle metoder endnu ikke for alvor indtruffet i den tyske praktiske teologi. Måske kan dansk teologi komme først her.

Kirstine Helboe Johansen

Kirstine Helboe Johansen & Jette Bendixen (red.):

En gudstjeneste – mange perspektiver. København: Forlaget Anis 2013. 249 s. Kr. 249

Antologien *En gudstjeneste – mange perspektiver* bidrager på nuanceret vis til en fordybet refleksion over højmesse og giver samtidigt et godt indblik i nogle af de seneste praktisk teologiske forskningsprojekter fra Aarhus Universitet. På trods af forfatternes forskellige emner og metoder udviser bogen et fælles fokus på kropsligt situerede praksisser som udgangspunkt for teologisk analyse. Artiklernes disposition tegner en parallel til gudstjenestens forløb, idet der tages udgangspunkt i liturgi og kirkeårets teologi, videre over ritual- og kasualiteoretiske analyser, efterfulgt af homiletiske og hymnologiske refleksioner. Sidst i bogen vendes blikket udad med beskrivelser af forholdet mellem nadver, diakoni og kollekt.

Jette Bendixen Rønkilde indleder med en liturgisk teologisk analyse af gudstjenestens betydningsunivers. Opfattelsen af gudstjenesten som formativ for troen udmønter sig i en skelnen mellem primær og sekundær teologi, som igen referer til det oldkirkelige: *lex orandi, lex credendi*. I "Guds historie

med mennesket – på søndag og hele året” udvider Henning Thomsen perspektivet fra højmesse til kirkeårets samlede fortælling med fokus på den trinitariske bevægelse fra inkarnation til Helligåndens komme. Thomsens bidrag fremstår som et tankevækkende koncentrat, der med fordel kunne udfoldes til en hel bog for sig.

Kirstine Helboe Johansens “Højmesse – mellem stadfæstelse og virkningsfuldhed” præsenterer grundlæggende ritualteoretiske overvejelser på en meget tilgængelig måde. Ifølge Johansen har gudstjenesten det til fælles med andre rituelle handlinger, at den på én gang skal “stadfæste det religiøse tydningsunivers” og samtidig udtrykke, at dette univers er “virkningsfuldt i det enkelte individs liv.” I forlængelse heraf beskrives det, hvordan to forskellige verdener konfronteres i højmesse “men netop fordi de mødes i ritualet, forbindes de, så det guddommelige univers lever gennem de kroppe, som holder det for helligt og gyldigt...” I forlængelse af de ritualteoretiske analyser slår Ulla Moore Bidstrup i “Dåben – et kasualie midt i blandt os” et slag for dåben som et orienteringsritual, fremfor blot et overgangsritual og diskuterer fordele og ulemper ved dåbens placering i højmesse.

I “Prædikenen som subjektiv meningsproduktion – Forholdet mellem prædikant og kirkegænger” fremlægger Marianne Gaarden sine empiriske undersøgelser, som pæger, at relationen mellem kirkegænger og prædikant er afgørende for den enkeltes indre dialog. Fremfor at forkaste enten det luthersk-evangeliske fokus på det udefrakommende ord eller empiriske beskrivelser af en erfaringsbaseret meningsproduktion argumenterer Gaarden for en udvidet forståelse af den teologiske tradition, som ligger vægt på en relationel subjektivitetsforståelse og teologi. Gaardens bidrag suppleres af Thøisens tankevækkende skildring af “Prædikenen i en postsekulær sammenhæng”. Med udgangspunkt i de seneste 40 års internationale homiletiske udviklinger, hvor prædikens kommunikationsformer har været i højsædet, plæderer Thøisen for en øget fokus på kritisk bibelsk hermeneutik, bl.a. i kraft af Paul Ricoeur.

Katrine Frøkjær Baunvig og Uffe Holmsgaard Eriksen går godt i spænd med deres forskellige tilgange til gudstjenestens musikalske del. I sin artikel præsenterer Baunvig religionssociologiske og kognitionsteoretiske analyser af rytmiske fælleshandlingers betydning for menneskelige fællesskaber. Disse indsigter fortolkes siden i lyset af Grundtvigs hymnologiske praksis og teologi. I “Giv mig Gud en salmetunge” beskriver Eriksen derimod sangens semantiske niveau med særligt fokus på semiotiske udsigelsesteorier og salmesangens teologi(er).

Johannes Nissen og Peter Lodberg understreger begge gudstjenestens dobbelte bevægelse i retning af samling og udsendelse. I “Nadveren – fra bøn til handling” tegner Nissen nadverens bevægelse som en bønshandling, der peger ud over sig selv til hverdagen og omverdenen. I “Kollekt – et overset led i liturgien” fremlægger Lodberg sin analyse af, hvordan kollekten er blevet marginaliseret i folkekirken på trods af en paulinsk-luthersk

understregning af gudstjenestens diakonale fællesskab. I forlængelse heraf skitseres det teologiske potentiale ved at genoptage kollekten som del af gudstjenestens liturgi.

Bogens bevægelse, hvor den teoretiske refleksion tager udgangspunkt i situerede praksisser for at bevæge sig ud i grænseoverskridende fællesskaber, reflekterer på mange måder internationale tendenser inden for praktisk teologisk forskning. Hvad angår den brede gruppe af lægfolk, som redaktørerne nævner blandt målgruppen, vil artiklernes teoretiske niveau muligvis være en hæmsko. Fra et akademisk perspektiv fremstår flere af bogens artikler imidlertid som værdifulde i den praktisk teologiske undervisning på pastoralseminariet såvel som universitet.

Marlene Ringgaard Lorensen

Werner Zager (red.):

Universale Offenbarung? Der eine Gott und die vielen Religionen. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt. 191 s. € 28.

Bogen er en samling af seks forelæsninger fra den årlige samling i *Bundes für Freies Christentum* i september 2012, og bidragyderne er Martin Bauschke (Weltethos, Berlin), Wolfgang Pfüller (præst i EKD), Andreas Rössler (præst i EKD), Perry Schmidt-Leukel (professor, Westfälischen Wilhelms-Universität Münster), Werner Zager (professor, J.W. Goethe-Universität Frankfurt am Main) og Wolfram Zoller (præst i EKD).

De seks bidrag problematiserer åbenbaringsbegrebet på hver sin måde, enten gennem en præsentation og kritik af den kristne teologiske tradition eller gennem sammenligning med en række andre religiøse traditioner: W. Zager leverer enhistorisk og dogmatisk oversigt over ideen om en universel åbenbaring indenfor den liberale teologi fra Wilhelm Bousset over Ernst Troeltsch, Paul Tillich, Friedrich Heiler til Hansjörg Jungheinrich. Den fælles indsigt fra disse teologer i den liberale protestantiske teologiske tradition er, at en forståelse af kristendommen må finde sted indenfor den fælles religionshistoriske virkelighed, og at åbenbaring er absolut (fordi den angår mennesket ubetinget), mens religioner er relative til deres kontekster. M. Bauschkes artikel præsenterer forestillingen om en universel åbenbaring i jødedom og islam, hvor jødedommen viser sig at være en partikulær monoteisme kombineret med et universelt ethos, mens den islamiske ide om ur-monoteisten kommer tættere på den kristne forståelse af universel åbenbaring. P. Schmidt-Leukels artikel om universel åbenbaring i hinduisme og buddhisme peger på en ganske anderledes forståelse af selve begrebet 'åbenbaring' for så vidt at det overhovedet er relevant inden for disse traditioner: a) en personlig gud åbenbaret i en tekstligt indeholdt virkelighed; b) den personlige gud selv; c) en tekst som åbenbarer sig som overnaturligt virkeligt; d) en bestemt erfaring som åbenbarer sig som – eller rettere: vi-